

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 330.342. 146:2 (477)

DOI: 10.15587/2313-8416.2017.107558

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ
ВЗАЄМВІДНОСИН АДВЕНТИСЬКОЇ ЦЕРКВИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД
НА ТЕРИТОРІЯХ ГАЛИЧИНИ ТА ВОЛИНИ**

© В. А. Шевчук, В. В. Куриляк

Досліджено на основі архівних та історичних даних соціально-правовий статус адвентиської церкви в період з 1919 по 1939 роки на територіях Галичини та Волині, котрі знаходилися під владою II Речі Посполитої. Встановлено, що Березнева конституція від 1921 року гарантувала релігійну свободу протестантськими деномінаціям. Доведено, що міжконфесійні відносини між адвентистською церквою та іншими релігійними деномінаціями у зазначений період мали в більшості випадків мирний характер

Ключові слова: адвентиська церква, II Річ Посполита, міжконфесійні стосунки, соціально-правовий статус адвентистських громад

1. Вступ

Березнева конституція II Речі Посполитої від 1921 року гарантувала кожному громадянину свободу совісті, а релігійним конфесіям право на здійснення обрядів на території своєї локалізації. Релігійну ситуацію в Польщі в період між двома світовими війнами дослідники вважають особливо сприятливою для розвитку як ортодоксальних та і нечисленних сектантських конфесій. Оскільки на відміну від Радянського союзу правове поле II Речі Посполитої передбачало вільне існування протестантських осередків. Хоча бували випадки, коли між релігійними конфесіями і державними представниками виникали конфлікти, але основна причина їх була пов'язана з особливостями релігійного вчення чи практикою культу, котрі на думку урядовців виходили за межі тодішнього духовного чи політичного сприйняття.

2. Літературний огляд

До історико-релігійних наукових робіт польських дослідників другої половини ХХ ст. відносять Б. Турек, Б. Козірог, З. Лико, які займалися генезою та догматикою адвентистської течії, але тільки в праці Захаріуша Лико «Sytuacja prawna kościoła adwentystycznego w Polsce międzywojennej 1918–1939» («Правова ситуація адвентистської церкви в Польщі у міжвоєнний період 1918–1939») стисло охарактеризовано правовий статус та міжконфесійні відносини адвентистської цер-

кви у міжвоєнний період. З вітчизняних дослідників особливу увагу привертає праця, в котрій автор стисло описує діяльність адвентистської церкви на територіях Галичини та Волині у міжвоєнний період [1].

Досліджуючи адвентистську періодичну літературу за 1928-й рік, можна зробити висновок про становище адвентистської церкви у правовому полі II Речі Посполитої. Наприклад, лідер церкви адвентистів сьомого дня Августа Лідтке щодо релігійної свободи адвентистів в Польщі. Під час першого з'їзду Східної конференції, який проходив в новозбудованому молитовному будинку у селі Пожарках з 31 травня по 3 червня 1928 року в присутності усіх делегатів і гостей він заявив, що адвентисти мають повну релігійну свободу [2]. Хоча церква адвентистів сьомого дня не була поставлена в один ряд з іншими ортодоксальними конфесіями і мала статус легальної «толерованої секти», проте могла вільно здійснювати свої релігійні обряди на підставі постанови Міністерства релігійних визнань та громадської освіти від 16 лютого 1922 року [3].

Також дослідження базувалось на періодичних виданнях Адвентистів сьомого дня, а саме: «Sługa Zbogu» («Слуга збору») і «Organ kolporterów» («Орган колпортерів»). Журнал «Слуга збору» виходив у Варшаві з 1 січня 1928 року, і видався щомісячно до 1939 року. Основний контент журналу містив статистичні матеріали різних регіонів, звіти щорічних

з'їздів конференцій Польського уніону, а також рубрики: «Суботня школа», «Внутрішня місія», «Зовнішня місія», «Виховання», «Сім'я та дім», «Школа», «Колпортерство», «Відомості з поля», «Оголошення» та «Різне». Практичного в кожному номері редактори друкували звіти про діяльність адвентистської церкви із різних регіонів Польського уніону (об'єднання усіх адвентистських громад на території II Речі Посполитої) [4].

Також при дослідженні були використані архівні документи Державного Архіву Волинської області (ДАВО), Державного Архіву Львівської області (ДАЛО), Державного Архіву Рівненської області (ДАРО) та Варшавського Архіву Актів Нових (ААН), основну частину яких склали: поліцейські звіти, обвинувачувальні доноси та судові вердикти. Отже, правовий статус та міжконфесійні стосунки адвентистської церкви в міжвоєнний період на територіях Східної Галичини та Волині є не достатньо висвітлених у працях вітчизняних та зарубіжних істориків. Основною причиною цього є невелика кількість архівних даних, що робить подібні дослідження фрагментарними, а це в свою чергу потребує більш детального та комплексного аналізу доступних архівних матеріалів.

3. Мета та задачі дослідження

Мета дослідження – визначити соціально-правовий статус адвентистської церкви на території Галичини та Волині у міжвоєнний період (1919–1939) у складі II Речі Посполитої та визначити міжконфесійні взаємовідносини між членами АСД та іншими релігійними деномінаціями у зазначений період.

Для досягнення мети були поставлені наступні задачі:

– проаналізувати доступний масив архівних даних з 1919–1939 рік та визначити правове положення II Речі Посполитої щодо протестантських релігійних конфесій;

– визначити міжконфесійні взаємовідносини між членами адвентистських громад та іншими релігійними деномінаціями на основі доступних історичних джерел та архівних документів.

4. Соціально-політичний статус церкви Адвентистів сьомого дня на територіях Галичини та Волині у міжвоєнний період

В площині політичних стосунків між владою Речі Посполитої і церквою адвентистів сьомого дня не було проблем, оскільки адвентистська церква показала себе законослухняною і її вчення та релігійна практика в більшості випадків не входила у конфлікт з ідеологією державної влади. Церква у політичні процеси не втручалася і соціально була мало активною. Для підтвердження цієї думки можна навести факти із відомостей повітових старост про кількість релігійних сект у Волинському воєводстві від 28 лютого 1931 року та їх діяльність, зібраних на запит відділу безпеки Волинського воєводського управління м. Луцьк. Про одну з найбільших громад адвентистів на Волині у селі Свинюхи сказано: «політичної і суспільної діяльності, одночасно зацікавлення життям самоврядування не виявлено» [3].

Хоча польська влада ставилася до адвентистів терпимо, проте розраховувати на повну їх довіру бу-

ло не варто. Відділ безпеки Волинського воєводського управління 2 грудня 1931 року доповідав міністерству внутрішніх справ у Варшаві стосовно адвентистів сьомого дня: «З приводу відсторонення сектантів від участі у політичному і суспільному житті, ми маємо брак матеріалу і спостережень, що лише дозволяє надати загальну характеристику сектантів. Однак в деяких східних повітів рекрути сектанти із української національності становлять собою не надійний елемент з політичної точки зору, про це свідчать факти співпраці деяких членів секти з українськими підпільними організаціями» [4]. Можливо поліція у своєму докладі мала на увазі лише адвентистів чи інших сектантів важко стверджувати, проте недовіра влади до сектантів залишалася завжди, оскільки релігійні переконання роблять їх ненадійними для державної безпеки – ось таку думку про сектантів мали польські урядовці.

Кожна релігійна діяльність церкви адвентистів, а особливо місіонерська могла спецслужбами розглядатися як шпіонаж на користь сусідніх держав, оскільки влада сектантську діяльність піддавала контролю і сумніву. Підтвердженням цього є лист державної поліції Рівненського постерунку, скерованого до Волинського відділу державної поліції від 09.06.1925 року, в якому зазначалося що, колполтерку Хелену Ліпську затримано поліцією під час розповсюдження нею релігійних книг з підозрою на шпіонаж, оскільки жінка знаходилася в місцях дислокації військ і цікавилася даними щодо їх кількості [5]. Звісно скоріше всього книгоношу Хелену більше цікавила кількість реалізованих книг серед солдат, чим їх кількість, проте таємна поліція мала своєю інтерпретацію її діяльності. Ще одна подібна історія була пов'язана з пастором Яном Куляком, активна місіонерська діяльність якого зацікавила службовців Львівської поліції. В результаті проведеного обшуку 22.05.1924 року у його квартирі було конфісковано 116 релігійних книг, а також підтверджений зв'язок Куляка з німецьким пастором Рудольфом Куніцем. Ситуація набрала великих кримінальних обертів, в результаті чого Ян Куляк в цілях уникнення арешту, вимушений був залишити свою релігійну діяльність у Львові [6]. Таке ставлення до адвентистів в лиці Куляка принаймні можна пояснити тим, що в 1924 році поліція ще не мала повної інформації щодо легального визнання секти і по друге, будь-яка співпраця з особами німецького походження, завжди в польській поліції викликала підозру.

Проблеми, які виникали у адвентистів в цей період в стосунках з представниками державної влади і суспільством перетиналися в секторі сутичок, де обряди чи релігійний спосіб життя адвентистів йшли в конфлікт із законами держави та традиціями суспільства. Беручи до уваги особливості адвентистського вчення про святість суботнього дня (відмова від роботи і навчання в цей день), буквального тлумачення заповіді «не вбий» та відмова вживати «нечисту їжу» – все це призводило до конфліктних ситуацій з роботодавцями, адміністрацією шкіл та суспільством. Прикладом цього є ситуація, яка пов'язана з дітьми і студентами адвентистів, які відмовлялися відвідувати школу у суботні дні. Керівництво церкви адвентистів

сьомого дня закликало членів церкви у цей день приходити на богослужіння разом зі своїми дітьми, що звичайно породжувало проблеми з адміністраціями шкіл чи вищих учбових закладів, у яких по суботам відбувалося навчання [7].

Для вирішення цих проблем керівництво АСД пропонувало своїм прихожанам конкретні поради і кроки, ідучи якими можна вирішити конфліктні ситуації. На сторінках церковного журналу «*Sluga Zboru*» друкувався матеріал, у якому наводилися приклади заяв, адресованих різному рівню чиновників, починаючи від шкільного інспектора, куратора шкільного округу і аж до міністра освіти країни, подавалася юридично правова база цієї проблематики. Так, наприклад при непорозумінні на першому рівні: батьки зверталися до шкільного інспектора для вирішення проблеми. Для цього у місцеву школу подавалася заява – прохання про звільнення дитини від навчання в суботу, свідоцтво про народження, де зазначалося, що батьки чи один із них є адвентистами і офіційний документ, засвідчений в канцелярії АСД у м. Варшаві, вул. А. Роз № 9 про те, що церква здійснює свою діяльність легально [8]. Якщо проблема не вирішувалася на цьому рівні, то пропонувався наступний крок – звернення до куратора шкільного округу, якому окрім попередніх документів надавалася нова заява і копія розпорядження № 176 для директорів шкіл державних, приватних гімназій, семінарій, виданого через Міністерство релігійних визнань і громадської освіти від 11.06.1926 року про звільнення дітей юдейської віри та адвентистів від навчання в суботу під відповідальність батьків за успішність дитини [9].

Як правило, на цьому рівні проблема вирішувалась і досить рідко адвентистам доводилося звертатися до Міністерства освіти з цієї причини. Отож, якщо виникали проблеми в освітянському просторі для дітей і молоді адвентистів, то причиною цього скоріше всього була не проінформованість нищих ланок працівників освіти Польщі і незнання батьків своїх прав, оскільки закон II Речі Посполитої дозволяв вільно сповідувати власні релігійні переконання.

Глумачення адвентистами заповіді «не вбивай» також викликало чимало непорозумінь у стосунках з державою. На відміну від інших протестантських конфесій, про які Волинський відділ безпеки повідомляв, що сектанти чинять опір у війську при користуванні зброєю, серед яких були християни віри євангельської [4], адвентисти не відмовлялися від служби в армії проте не були і надто активними, про що в поліцейських дописах на військових адвентистів зазначалося що «ставлення до служби військової пасивне» [3].

Призовники адвентисти у війську зіштовхувалися з трьома проблемами: присяга, субота і харчування. Ці три пункти були пов'язані з особливостями їх віровчення, і стосувалися практичної сторони їх християнського життя і вірності Богу. На шпальтах церковного журналу «*Sluga Zboru*» керівництво церкви давало молодим рекрутам адвентистам поради, яким чином на службі в армії вони могли би залишатися вірними своїм релігійним переконанням. Виявляється, що державна влада заздалегідь потурбувалася про вирішення конфліктних ситуацій, зокрема з питанням

прийняття військової присяги. Усім тим, кого не влаштовувало зміст присяги по релігійним переконанням, пропонувався альтернативний варіант на кшталт: «Згідно з наукою Христа, яка наказує щоб наша мова була: «так-так», «ні-ні» запитую Вас, чи будете Ви як польські солдати вірно служити нашій Вітчизні і виконувати накази своїх керівників. Відповідь яку було слід очікувати: «так». Запропонований текст влаштовував представників релігійних меншин і таким чином мирним шляхом вирішувалася релігійно-політичний дискомфорт.

Інше питання, яке виникало у адвентистів на службі в армії, було більш проблемним – це бути вільним від служби у суботній день. Керівник церкви Теодор Вільль рекомендував їм у п'ятницю після обіду приватно домовлятися з начальником військового підрозділу про надання вихідного дня у суботу. Дуже часто адвентистам йшли назустріч і дізнавшись про їхні релігійні переконання, пропонували службу у санбаті, на кухні або санітарами при посадових особах. Але це було у кращих випадках. Інколи, як повідомляв Т. Вільль траплялися ситуації, коли адвентистів силою примушували виконувати службу у суботу. Тоді для солдата було розумним не чинити опору, але краще сказати: «охоче працював би сьогодні в суботу, якби це не перечило моєму сумлінню, тому охоче відпрацюю у неділю» [10]. Були випадки, що після такої розмови адвентистів арештовували, але якщо вони залишалися твердо стояти на своєму, то не несли ніякого покарання. І остання складність армійської служби для адвентистів було питання харчування. Як відомо адвентисти категорично відмовляються від вживання свинячого м'яса і жиру, тому вирішення цього питання носило приватний характер, коли солдат особисто домовлявся з кухарем, щоб той в його порцію каші не добавляв свинячих продуктів.

Отже, згідно вище сказаного у багатьох випадках влада не мала готових схем вирішення релігійних проблем для своїх громадян і часто все вирішувалося ситуативно, на рівні особистого спілкування. Проте можна зазначити, що влада кожного разу йшла назустріч своїм громадянам, які належали до релігійних меншин і якщо їх діяльність не носила політичного характеру, конфлікти вирішувалися позитивно в їх користь віруючих людей. Ця думка добре простежується на прикладах вирішення проблем поховання померлих сектантів і ролі державної влади у вирішенні цих конфліктів між сектантами і ортодоксальними церквами. Поховання померлих членів релігійних меншин носило в Польщі особливо гострий характер, оскільки малочислені секти не мали можливості мати свої власні кладовища, що примушувало їх користуватися загальними цвинтарями. Наприклад, станом на 1 травня 1931 року у Волинській губернії адвентисти мали лише одне власне кладовище і 13 спільних з православною церквою [4]. Важливо відмітити, що у конфліктних ситуаціях державна влада, керуючись прийнятим законом від першого лютого 1926 року (L.AW.1133/26) про надання цвинтарів у користування усім громадянам незалежно від їх віровчення, завжди займала сторону протестантів і своїм втручанням примушувала православну церкву надавати згоду на поховання сектантів. Іноді

представник від поліції вимушений був бути присутнім на похоронах з метою забезпечення спокою і порядку [11]. Питання, пов'язані з проведенням похорон, для адвентистів були настільки актуальними і проблематичними, що на сторінках журналу «Sługa Zbogi» розміщалися поради, яким чином уникати на похоронах негараздів і не викликати громадського неспокою. Як правило для сектантів відводили найгірші місця на кладовищі, або ті місця які передбачались для поховання самогубців чи бездомних. Казусні ситуації з похованням померлих в основному траплялися по селах, де люди були мало обізнані із законами і відзначалися більшим релігійним фанатизмом.

Проте в тих місцях, де адвентисти в результаті своєї діяльності здобули прихильність ортодоксальних церков, як наприклад у с. Богданівка Тернопільського воєводства, сусіди греко-католики в 1935 році не тільки не заперечували поховання на спільному кладовищі, але самі були присутні на обряді похорон і уважно слухали промову пастора який ховав померлого [12].

Отже, спосіб вирішення питань поховань прихожан ортодоксальних церков і сектантів на спільному кладовищі, був певним барометром, який показував на скільки толерантним було ставленням суспільства до релігійних меншин і якого рівня авторитету сектанти досягли по місцю свого проживання. Прихожани католицької віри на відміну від православних чи греко-католиків мали більш агресивне ставлення до сектантів у питаннях поховань.

У стосунках між владою у адвентистів інколи виникали проблеми пов'язані з не дотриманням санітарно-пожежних норм приміщень, в яких проводилися релігійні богослужіння. У Волинському воєводстві станом на 1 травня 1931 року адвентисти мали лише три власних спеціально призначених для служінь молитовних будинків і 17 орендованих чи пристосованих приватних приміщень [4]. У розмірі 15 тисяч злотих щорічно Польський Уніон надавав допомогу громадам на оренду будинків і їх утримання. Така велика кількість приватних будинків давала можливість поліції чи місцевій владі в любий час зробити припис щодо невідповідності приміщень до санітарних норм і заборонити богослужіння [13]. Проте це траплялося не часто.

4. 1. Міжконфесійні взаємовідносини адвентистів з традиційними та протестантськими деномінаціями

Якщо говорити за міжконфесійні конфлікти адвентистів в Польщі у міжвоєнний період, то в першу чергу слід зауважити, що такі негласні ідеологічно-релігійні війни завжди велися між конфесіями, які виборювали своє право і місце у суспільстві, не дивлячись якими би вони не були по численності чи правовому статусу у державі. Міжконфесійні стосунки адвентистів з громадами інших протестантських сект, у яких чисельність, вплив і державне визнання було на рівні з ними, носили пасивний і як правило мирний характер, адже всі вони солідаризувалися, в однаковій мірі зазнаючи утисків зі сторони домінуючих церков. У своєму духовному протистоянні вони вдавалися лише до релігійних диспутів, основаних на

аргументації Святого Письма. Нам відомі лише дрібні непорозуміння між ними, якщо це торкалося переходу прихожан із одної громади в іншу або стосувалося перетину сфер впливу чи евангелізації [4].

Таким видався випадок, який трапився у 1933 році в одному селі на півночі Волині і дійшов до судового втручання у вирішенні конфліктної ситуації. Так колпортер Петро Поліщук, розповсюджуючи на тій території книги і зустрів супротив від церкви християн віри евангельської (п'ятидесятників), які подали на нього у суд. Після чого Петро був обвинувачений і засуджений до трьох місячного покарання. Але завдяки повторному перегляду його справи окружним судом усі обвинувачення з нього були зняті [14].

5. Результати досліджень та їх обговорення

Отож стосунки церкви адвентистів сьомого дня з іншими протестантськими конфесіями мали незначні конфлікти і зазвичай носили характер релігійно-полемічних диспутів і не зафіксовано випадків де ці стосунки ознаки фізичного насилля чи релігійного переслідування. Іншого характеру набували стосунки адвентистів з представниками традиційних християнських релігійних конфесій, не протестантських напрямків. І хоча державна влада захищала інтереси кожної конфесії і гарантувала свободу совісті кожній особі, але держава не могла повністю контролювати мирний вихід у міжконфесійному протистоянні. Дуже часто тут вступав у силу не аргумент побудований на логічному богословському дослідженні, а аргумент сили і фанатизму, коли місцеві духовні пастирі застосовували власні методи боротьби з «протестантською ерессю». Священники на тих територіях, які вони вважали канонічними щодо своєї парафії, підбурювали, особливо молодих парафіян, перешкоджати евангелізаційним заходам інших конфесій.

Така ситуація, наприклад, трапилася у 1932 році, у селі Вілька Садівська, Волинської області. У римо-католицькому селі виник конфлікт через місіонерську діяльність Яна Ліпковського, який прибув із Америки, де він познайомився з адвентистськими ідеями. В селі створилася група людей, які почали симпатизувати Я. Ліпковському. Про це стало відомо адвентистському керівництву, яке відправило пасторів Антонія Невядомського і Клеменса Піонтека для створення нової адвентистської громади. Одного дня, коли відбувалися збори в домі Я. Ліпковського, до його помешкання ввійшло більше десяти осіб, разом із солтисом, вчителем і іншими. Всі були озброєні в кий та револьвери. Вчинивши погром, з погрозами залишили будинок. Цей випадок траплявся тричі [15].

Деякі проблеми взаємоконфесійних стосунків не могли бути вирішені навіть представниками влади. 30 вересня 1926 року у місті Луцьк на річний звіт зібралися делегати від адвентистських Волинських громад в орендованому приміщенні. Із запланованих трьох днів з'їзду їм вдалося провести лише один. Місцевий православний священник створив сильну опозицію, протидіяти якій не змогла навіть поліція. З метою уникнення фізичних розправ було прийнято рішення розпустити зібраних [16, 17].

Отже, в більшості випадків ініціаторами конфліктів були православні або католицькі священники та

підбурюваний ними розлучений натовп [18]. Тому період в історії адвентистської церкви з 1919 по 1939 роки на територіях Галичини та Волині під егідою II Речі Посполитої вважається істориками спокійним та мирним як державними установами так і з іншими релігійними конфесіями за винятком локальних непорозумінь.

6. Висновки

1. В ході аналізу архівних документів з 1919 по 1939 рік щодо правового статусу адвентистської церкви у II Речі Посполитій на територіях Галичини та Волині у міжвоєнний період було встановлено, що: правове положення II Речі Посполитої Березневою конституцією від 1921 року гарантувало повну релігійну свободу усім протестантським деномінаціям. Хоча траплялися випадки непорозумінь між держав-

ними представниками і церквою АСД у трьох питаннях, таких як: дотримання суботи, питання харчування і військова присяга, яка передбачала використання зброї. Але ці питання в більшості випадків вирішувалися на місцевому рівні.

2. На основі доступних історичних джерел були проаналізовані міжконфесійні взаємовідносини між членами адвентистських громад та іншими релігійними деномінаціями і доведено, що: між церквою АСД та іншими протестантськими осередками в більшості випадків взаємовідносини мали мірний характер, але інколи виникали непорозуміння між традиційними церквами та церквою АСД при похованні померлих на місцевих кладовищах. Оскільки за ходом похорон в більшості випадків слідував представник місцевого поліцейського відділу, дані конфлікти вирішувалися на користь протестантів.

Література

1. Жукалюк, М. Кризь бурі, шторми, лихоліття [Текст] / М. Жукалюк. – К.: Джерело життя, 2009. – 544 с.
2. Ludtke, A. Zgromadzenie polskiego Zjednoczenia [Text] / A. Ludtke // Sługa zboru. – 1928. – № 3. – S. 32.
3. Babienco, T. Ogłoszenie [Text] / T. Babienco // Sługa zboru. – 1934. – № 4. – S. 24.
4. ДАВО Фонд 46, Опис 9, справа 1859 [Текст]. – С. 17–18.
5. ДАВО Фонд 46, Опис 9, справа 1861 [Текст]. – С. 1–2.
6. ДАРО Фонд 129, опис 1, справа 35 [Текст]. – С. 11–12.
7. ДАЛО Фонд 243, опис 1, справа 449 [Текст]. – С. 11–38.
8. Will, T. Kwestja szkolna i wojskowość [Text] / T. Will // Sługa zboru. – 1928. – № 4. – S. 20–22.
9. Will, T. Kwestja szkolnictwa i wojskowości [Text] / T. Will // Sługa zboru. – 1929. – № 1. – S. 28–30.
10. AAN Dep. 5 MWR i OP zespol 14, sygn. 1437 [Text]. – S. 46–47.
11. Will, T. Kwestja szkolnictwa i wojskowości [Text] / T. Will // Sługa zboru. – 1929. – № 2. – S. 20–21.
12. Łyko, Z. Sytuacja prawna Kościoła Adwentystycznego w Polsce Międzywojennej 1918–1939 [Text] / Łyko, Z. – Warszawa: Znaki Czasu, 1979. – 379 s.
13. Maszczak, A. Nekrologi [Text] / A. Maszczak // Sługa zboru. – 1935. – № 10. – S. 20–24.
14. Czembor, W. Budowanie i utrzymywanie Domów Modlitwy i Sal Zborowych [Text] / W. Czembor // Sługa zboru. – 1938. – № 12. – S. 16–17.
15. Poliszczuk, P. Doświadczenie wśród czerwonych [Text] / P. Poliszczuk // Sługa zboru. – 1933. – № 11. – S. 16.
16. Piątek, K. Grupa, która wyszła z wielkiego ucisku [Text] / K. Piątek // Sługa zboru. – 1933. – № 6. – S. 8–10.
17. Walter, M. Dzieje kościoła Adwentystów dnia siódmego na kresach wschodnich w latach 1888–1945 [Text] / M. Walter. – Warszawa: Znaki Czasu, 2005. – 618 s.
18. Леда, А. Я. Протестантські течії в релігійному житті українців Галичини у міжвоєнний період (1919–1939 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. Я. Леда. – Львів, 2006. – 20 с.

*Рекомендовано до публікації д-р істор. наук, професор Тригуб П. М.
Дата надходження рукопису 16.05.2017*

Шевчук Валентин Авдійович, аспірант, кафедра Давньої історії України та архівознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
E-mail: shevchukval61@gmail.com

Куриляк Валентина Василівна, кафедра історії, Національний університет «Острозька академія», вул. Семінарська, 2, м. Острог, Україна, 35800
E-mail: valentina.kuryliak@gmail.com